

ПРОТИПОЖЕЖНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ в другій половині хіх ст.

Вивчення досвіду протипожежної діяльності органів місцевого управління Південної України другої половини ХІХ ст. сприятиме виявленню позитивних і негативних аспектів роботи в галузі пожежної безпеки місцевого самоврядування та дасть змогу сформулювати рекомендації щодо їх врахування у подальшому реформуванні пожежно-рятувальної служби держави.

Ключові слова: органи самоврядування, протипожежні потреби, вогнеборці, губернія, повіт, протипожежний захист, місцеві органи влади.

Изучение опыта противопожарной работы органов местного управления Южной Украины второй половины ХІХ в. способствует выявлению положительных и отрицательных аспектов работы в отрасли пожарной безопасности местного самоуправления и дает возможность сформулировать рекомендации относительно их учета в дальнейшем реформировании пожарной службы страны.

Ключевые слова: органы самоуправления, противопожарные мероприятия, огнеборцы, губерния, уезд, противопожарная защита, местные органы власти.

The study of experience of fire-prevention activity of organs of local government of South Ukraine of the second half of ХІХ с. item will be instrumental in the exposure of positive and negative aspects of work in industry of fire safety of local self-government and enable to formulate recommendations in relation to their account in subsequent reformation of fire-rescue service of the state.

Key words: organs of self-government, fire-prevention, necessities, province, district, fire-fighters, fire-prevention defense, local authorities.

Реформування інституту місцевого самоврядування, передача низки функцій від держави до місцевих органів влади, збільшення фінансової складової місцевих бюджетів неодмінно поставлять питання про розширення мережі добровільних протипожежних формувань в Україні.

В останній чверті ХІХ ст. витрати на протипожежні потреби краю прогресивно зростали, однак, це збільшення мало відповідало загальним витратам органів самоврядування міст. Відсоткове відношення між видатками на пожежну частину й загальною сумою витрат міст різко зменшувалося і впало з 6,95 % у 1885 р. до 3,85 % у 1899 р. Загальні процеси, що протікали в імперії, позначилися і на українських губерніях (табл. 1) [1; 2].

Ця тенденція спостерігалася в усіх губерніях імперії. Так, у 1885 р. в 45 губерніях та областях видатки міст на протипожежні заходи перевищували 7 % загальної суми

витрат, у 1899 р. таких губерній було всього 27. Окрім цього, у 1885 р. з 45 вказаних губерній і областей – 22 витрачали на пожежну частину понад 10 % міських бюджетів, а у 1899 р. таких губерній залишилося всього 8 [1; 2].

За 1885-1899 рр. ріст витрат на функціонування пожежної охорони міст Таврійської та Херсонської губерній значно скоротився, а на Катеринославщині на 1899 р. взагалі зменшився майже удвічі. Витрати на протипожежну справу, як правило, відповідали стану пожежної безпеки населених пунктів. В Південній Україні вони були незначними, оскільки більшість будівель в цих губерніях була споруджена з каменю і спустошливість пожеж тут була найменша по Україні. Тенденція зі зменшення кількості протипожежних витрат була викликана тими обставинами, що органи міського самоврядування, витративши одноразово великі

кошти на утворення пожежного підрозділу, обозу та пожежного депо, як правило, в подальшому виділяли суми лише на функціонування команди, майже нічого не витрачаючи на розвиток її матеріально-технічної бази. Оскільки на кінець 80-х років XIX ст. більша частина міст України мала сформовані й оснащені пожежні підрозділи, то на період 1885-1899 рр. припало поступове

скорочення протипожежних витрат. Це скорочення, окрім Волинської губернії, спостерігалось в усіх інших губерніях України, хоча цей процес на Правобережжі був дещо повільніший, ніж на Лівобережжі та Півдні. Цей факт значною мірою був пов'язаний із великою кількістю пожеж у містах Південно-Західного краю та їх значною спустошливістю у порівнянні з Південною Україною.

Таблиця 1

Витрати міст України на пожежну частину впродовж 1885-1899 рр.

Губернії	Загальна сума витрат			Витрати на пожежні заходи			% видатків на протипожежні заходи до загальної суми витрат		
	1885 р.	1895 р.	1899 р.	1885 р.	1895 р.	1899 р.	1885 р.	1895 р.	1899 р.
<u>Правобережна Україна</u>									
Волинська	277091	385156	533893	14726	22830	33866	5,32	5,93	6,34
Київська	1326280	1770368	3207459	91005	124042	112813	6,90	7	3,51
Подільська	403787	559185	543033	20339	27146	32348	5,03	4,85	5,09
<u>Лівобережна Україна</u>									
Полтавська	695429	826398	949021	60984	63495	69780	8,76	7,69	7,38
Чернігівська	487956	587031	801617	44988	39474	42046	9,22	6,72	5,24
Харківська	901315	2801103	2371113	69628	90872	111061	7,75	3,24	4,68
<u>Південна Україна</u>									
Катеринославська	1395889	1100662	1711110	97071	53777	65435	6,90	4,88	3,82
Таврійська	574697	1068884	1514339	6434	10881	14752	1,12	1,01	0,97
Херсонська	1222907	1989498	1522124	70573	80494	61132	6,28	4,04	4,01

Загалом, основними джерелами фінансування протипожежних заходів у містах Новоросії були: кошти пожежного капіталу, суми страхових капіталів, суми від нотаріальних та інших зборів, громадські кошти [3-6]. Із зазначених сум пожежний капітал знаходився у підпорядкуванні Страхового відділу МВС, а інші – у розпорядженні місцевих установ. Постановою Державної Ради від 31 травня 1865 р. залишки страхового збору були перераховані до спеціальних коштів МВС під назвою «пожежний капітал». З кінця 1894 р. цей капітал перейшов під контроль Страхового відділу, який утворився при Господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ [1; 7].

Отже, серед джерел фінансування пожежної справи в містах постійним джерелом були лише суми місцевих зборів. Всі інші надходження були нерегулярні й залучалися, як правило, в період значного переоснащення пожежних команд. Інколи кошти, які направлялися на розвиток протипожежної справи

витрачалися неефективно, або взагалі не використовувалися за призначенням [8; 9].

Між тим, із року в рік кількість пожеж в Південній Україні невпинно зростала [10-12]. Внаслідок складної протипожежної ситуації в 1894 р. міськими органами влади Херсонської губернії було проведено ряд робіт по зміцненню пожежних команд*. Крім цього, на кінець XIX ст. серед вогнеборців дедалі частіше поставало питання щодо необхідності здійснення профілактичних заходів, направлених на попередження пожеж та створення державної інспекторської служби, яка б контролювала їхнє дотримання. Вже на першому з'їзді діячів пожежної справи Росії, який проходив у Петербурзі в 1892 р. за пропозицією генерала Є. В. Богдановича («Про організацію центральної інспекторської установи з пожежної частини»), це питання

* У Херсоні закупили 10 коней, 4 шкіряні залізні рукави для ручних труб, 13 рукавів для парового насоса, 2 водозабірні рукави та 6 саней для зимового ходу під діжки. В Одесі замінили 3 старих коней на молодих. У Єлисаветграді було куплено коня та відремонтовано пожежний насос. У Вознесенську пожежна команда збільшилася на два вогнеборці, були придбані двоє коней та висувна драбина [16; 17].

було внесено до резолюції з'їзду, проте, так і залишилося на папері [13; 14].

Цікаву оцінку ситуації, яка склалася в пожежній охороні країни на кінець XIX століття та ролі держави в її функціонуванні подає журнал «Пожарное дело». Зокрема, в 1896 р. у ньому зазначалося: «*Пожежна справа в Росії, звичайно, є. Але її немає як спеціально відособленої справи та спеціально об'єднаної галузі державного господарства. Вона давно роздerta і розметена по всіляких установах – земство, міське самоврядування, поліція, сільська влада, міністерства...*» [2]. Як бачимо, питання щодо підвищення ролі держави в розбудові пожежної охорони стояло досить гостро впродовж усього досліджуваного періоду.

Покращення ситуації в пожежній безпеці міст Південної України проходило поступово з удосконаленням організації гасіння пожеж, підвищенням боєздатності пожежних частин, зміцненням фінансової та матеріально-технічної бази. На кінець XIX ст. пожежні гарнізони міст регіону значно зміцніли, про що свідчать архівні документи. Так, у 1887 р. пожежна частина Херсону отримали приміщення пожежного депо [18; 19]. В червні 1891 р., у м. Овідіополь Одеського повіту була створена пожежна команда з 4 чоловік [20; 21]. У 1894 р. міське самоврядування Одеси придбало для місцевої пожежної команди 5 коней, на що було витрачено 793 крб. [18; 19]. У 1898 р. було створене протипожежне водопостачання м. Миколаєва [23; 24]. Збільшився й чисельний склад пожежних гарнізонів Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Севастополя, Бердянська тощо.

Чисельний склад професійних пожежних частин у порівнянні з 50-ми роками, наприкінці XIX ст. зріс у Катеринославській губернії у 2 рази, а в містах Херсонщини та Таврії у 1,5 рази [20; 25]. Водночас, якщо в

пожежних командах Херсонщини на один пожежний підрозділ в середньому припадало 18 пожежних, то в містах Таврійської губернії – лише 8. Така нерівномірність пояснюється залежністю кількісного складу пожежних частин від бюджетних витрат на цю справу органами міських самоврядувань. Фінансове становище міст Одеси, Миколаєва Херсонської губернії було кращим, ніж міських населених пунктів Таврії, тому і стан пожежної справи в містах Херсонщини був відносно кращим.

Разом з матеріально-технічним розвитком проходило вдосконалення професійної майстерності. Архівні документи свідчать про проведення відповідної роботи у Миколаївській пожежній команді [26; 8; 27].

Більш повнішу характеристику організації пожежної охорони в губерніях Південної України подають звіти губернаторів про огляди повітів. По кожному населеному пункту давалася вичерпна характеристика стану пожежної частини. Обов'язково у звітах вказувалося про недоліки. Подібний огляд був проведений у 1898 р. у Катеринославській губернії. Зразковими були оголошені пожежні команди Єлісаветграду, Олександрівська та Маріуполя. Незадовільний стан решти населених пунктів губернії оцінювався через халатне ставлення місцевої влади до питань протипожежного захисту [28; 29].

Отже, вмиле поєднання організаційних заходів та залучення коштів від громадян давало можливість навіть невеликим містам стримувати вогняну стихію і, водночас, байдуже ставлення до цих проблем з боку органів міського самоврядування, неорганізованість, безконтрольність, навіть у містах з добре оснащеними командами призводило до згубних наслідків від пожеж.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб. : Россия, 1909. – 265 с.
2. Токарский Б. Электрическая сигнализация для вызова дружины на пожар // Пожарное дело. – 1902. – № 32. – С. 508.
3. Обзор Херсонской губернии за 1880 г. Приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон : Тип. Губернского правления, 1881. – 60 с., 10 відом.
4. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – 110 с.
5. Державний архів АР Крим, ф. 26 Канцелярія таврійського губернатора, оп. 1, спр. 25215 Про обговорення питання вишукування заходів для зменшення випадків пожеж за 1869-1870 рр.
6. Страдомский Н. Ф. Города и земства (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). – К., 1905. – 62 с.
7. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.

8. Ландезен Ф. Э. К вопросу о борьбе с пожарами в России. – СПб. : Тип. М. Зархина, 1912. – 42 с.
9. Шимановский П. Б. Земства и кооперация // Вестник кооперации. – 1913. – № 1.
10. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб. : Изд. Статистического комитета МВД, 1912. – 276 с.
11. Турчинович Т. М. Устройство и содержание фабрик и заводов в связи с мерами к достижению пожарной безопасности // Записки Императорского Русского технического общества. – СПб., 1894. – Вып. 3. – С. 1-32.
12. Третьяк Д. С. Пожежа – лихо селянинові. Порадник як боротися з пожежами. – К. : Вид-во Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах», 1924. – 24 с.
13. Журнал III Отдела Императорского русского технического общества за 1892 год // Записки ИРТО. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 15-21.
14. Мавричев В. В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов как органов местной самодеятельности населения // Земское дело. – 1912. – № 23.
15. Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К. : ТОВ «Росток», 1996. – 162 с.
16. Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг. / Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон : Паровая типолитография О. Д. Ходушиной, 1900.
17. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.
18. Державний архів Херсонської області, ф. 5 Херсонська губернська земська управа, оп. 1, спр. 1638 Деякі дані про бюджет губернського земства за 1865-1894 рр., про хід і розвиток взаємного земського страхування від вогню будівель за 1861-1895 рр.
19. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. – М., 1904. – 324 с.
20. Шереметьев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1892. – 271 с.
21. Луневский С. П. Страхование от огня. – СПб., 1912. – 6.206 с.
22. Данильчев П. В. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895-1897 гг. – К., 1898. – 26 с.
23. Державний архів Миколаївської області, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2013 Справа про улаштування міського водопроводу за 1895-1898 рр.
24. Максимов Н. Береженьє лучше вороженья // Пожарное дело. – 1996. – № 5. – С. 56-57.
25. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 17 с.
26. Державний архів Миколаївської області, ф. 230 Канцелярія миколаївського військового губернатора, оп. 1, спр. 11107 Справа про присвоєння звання унтер-офіцера рядовому Миколаївської пожежної команди Якову Зелінському за 1882 р.
27. Львов А. Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправлению ими службы. – СПб., 1890. – 352 с.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1899. – 109 + 7 с.
29. Непокойчицкий А. С. Пожарная тактика. Применительно для сельских пожарных дружин. – М. : Изд. страх. отдела Костромского губернского земства, 1915. – 27 с.

Рецензенти: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.